

З історії політичних партій і рухів України

В. І. Гусев (Київ)

Центральна Рада і Бунд (листопад 1917 — квітень 1918 рр.)

Бундівські організації України, як і всієї країни, захоплено вітали повалення царського самодержавства. Вони не сприймали поглядів більшовиків, а повністю поділяли програмні і тактичні положення меншовиків про подальший розвиток революції. Їх члени як у центрі, так і на місцях підтримували внутрішню і зовнішню політику Тимчасового уряду.

Виходячи з того, що Лютнева революція відкрила можливості для глибоких демократичних перетворень, Бунд встановив тісні відносини з Центральною Радою. З липня 1917 р. його представники входили до складу даного органу, підтримували вимоги про надання Україні автономії, однак водночас засуджували будь-які дії в цьому напрямку, здійснені без санкції Тимчасового уряду. Слід наголосити, що розв'язання проблеми державності бундівці пов'язували з безумовним наданням національним меншостям, які населяли певні місцевості, в тому числі євреям, персонально-національної автономії.

В даній статті автор акцентує увагу на деяких заходах Центральної Ради, а саме проголошенні нею III Універсалу, переговорах делегації Генерального Секретаріату з представниками Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії про укладення мирного договору, розробці і прийнятті IV Універсалу, вторгненні німців на Україну, а також на затвердженні закону про персонально-національну автономію й міжнародному аспекті цих проблем. Аналізуючи ці аспекти діяльності Центральної Ради, ми показуємо ставлення до них керівництва місцевих організацій Бунду, який, на нашу думку, не «плентався» в оboзі авторитетних політичних партій, у тому числі українських, як вважалося раніше, а відстоював власні позиції з принципових питань розвитку країни.

Керівництво Бунду розцінило перемогу більшовицького збройного повстання у Петрограді як акт насильства над революційною демократією. Один з його лідерів на Україні М. Рафес, виступаючи 26 жовтня 1917 р. на засіданні Київської міської думи, заявив: «Авантюра, яка розігрується більшовиками, ставить під загрозу скликання Установчих зборів і відкриває клапан анархії й погромним виступам і за таких умов навіть якби більшовики перемогли, то вони недовго залишилися б при владі. Більше ми не можемо підтримувати ні Тимчасовий уряд, ні виступ більшовиків, які на сьогодні можуть привести країну до анархії, а ми будемо підтримувати Виконавчий комітет Ради робітничих депутатів»¹.

На цьому засіданні бундівцям довелося вислухати чимало дошкульних нападок за те, що вони намагаються сидіти водночас на двох стільцях, не виробивши чіткої позиції щодо Тимчасового уряду, який недавно підтримували. «Панове, коли корабель тоне, то першими його залишають пацюки, — нагадав, зокрема, загальновідому істину кадет Крупнов, — кидаючись у море анархії, вони себе рятують»². Такі звинувачення лунали на адресу представників Бунду, незважаючи на те, що вони закликали присутніх збирати сили для боротьби проти контрреволюції і загрози більшовизму у все-

російському масштабі. Й пізніше саме за їх ініціативою у Малій раді розглядалося питання про засудження перевороту в столиці.

У цей складний час лідери Бунду вважали, що на Україні має бути встановлена тверда влада і зробити це могла лише Центральна Рада. Тому всі її накази, спрямовані на запровадження порядку та спокою, повинні негайно виконуватися єврейським населенням. «Наше щастя, що ми живемо у Києві, — заявив М. Рафес, — що є Українська Центральна Рада, до голосу якої прислухається все населення і селянство»³. Він запропонував у найближчі дні зробити все можливе, щоб запобігти виступу більшовиків у місті.

Про ставлення бюро Південного обласного комітету, керівного органу Бунду на Україні, до подій, що розвивалися, місцеві організації дізналися з його циркулярної депеші, надісланої 1 листопада 1917 р. В ній, зокрема, зазначалося, що необхідно різко відмежуватися від більшовицької диктатури в центрі і на місцях. Влада ж повинна бути «революційно-демократичною в складі представників усіх соціалістичних партій — від н.-с. до більшовиків — без будь-якої коаліції з к.-д. і великою буржуазією»⁴.

7 листопада 1917 р. на засіданні Малої ради представники Бунду висловилися за прийняття III Універсалу, в якому йшлося про створення Української Народної Республіки. В цьому документі вони виділяли положення про те, що нова держава не пориває зв'язків з Російською республікою, а допомагає їй стати федерацією рівноправних і вільних народів, що, на їх думку, є гарантією декларованої персонально-національної автономії для національних меншостей.

Бундівці вітали розширення прав Генерального Секретаріату, до складу якого входили 5 українських соціал-демократів, 4 українських соціалістично-революціонери, 3 українських соціалісти-федералісти, російський народний соціаліст, польський демократ та ін. Віце-секретарі з великоруських, польських та єврейських справ при Генеральному секретареві з національних справ, призначені Центральною Радою в липні 1917 р., також стали його повноправними членами. Генеральним секретарем єврейських справ було призначено представника Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії М. Зільберфарба⁵. Посаду Генерального контролера в першому українському уряді обіймав бундівець А. Золотарьов.

Своє ставлення до Центральної Ради Бунд мав можливість продемонструвати 18 листопада 1917 р. на нараді при Південному обласному комітеті в Києві, де було підтверджено резолюцію, прийняту конференцією представників цієї партії в Мінську, яка відбулася раніше, про те, що, поки влада перебуватиме в руках більшовиків, завдання полягає в пропагуванні ідеї її невизнання і підготовці до «переходу влади до всієї революційної демократії»⁶.

При цьому великі надії покладалися на представників Бунду у Раді, які повинні були захистити українську демократію від «петроградської авантюри». В другій половині місяця бундівці неодноразово направляли запити в Малу раду про її ставлення до Ради Народних Комісарів Росії і наполегливо радили Генеральному Секретаріату вживати рішучих заходів для організації законної влади в усій країні⁷.

Бунд підтримав дії Генерального Секретаріату на початку грудня 1917 р., коли за його наказом у Києві було роззброєно по-більшовицькому настроєну понтонну роту і всі штаби військ на Південно-Західному і Румунському фронтах, розцінивши їх як такі, що допомогли на певний час уникнути кривавої сутички в Україні⁸.

Програму дій Бунду на Україні чітко сформулював його ЦК, обраний на початку грудня на VIII з'їзді. «Наші партійні організації повинні надавати Ц[ентральній] Р[аді] найенергійнішу підтримку в її боротьбі за забезпечення основ демократичної автономії проти нападу з боку Ради Народних Комісарів», — роз'яснювалося в резолюції «З українських питань»⁹. Вихід бундівських представників з уряду вважався можливим лише тоді, коли заходи, запропоновані «заради угоди між сторонами, що борються на Україні, будуть відхилені Генеральним Секретаріатом» і коли «політичне становище, яке складається зараз на Україні, перейде в збройне зіткнення між тією частиною пролетаріату України, яка організована в Радах, з одного боку, і в Центральній Раді — з другого»¹⁰.

Як бачимо, Бунд визнавав Центральну Раду як орган державної влади, але не завжди підтримував її дії як у країні, так і на міжнародній арені. Він категорично виступив проти проголошення в той час незалежності України, яка, будучи, на його думку, слабкою у воєнному, економічному і фінансовому відношенні, розірве зв'язки з Росією й потрапить під протекторат імперіалістичної Австрії і Німеччини, а в результаті українська демократія перестане бути революційною силою¹¹.

Це принципове питання пов'язувалося з ставленням до переговорів, які вів Генеральний секретаріат з кайзерівською Німеччиною у Брест-Литовську. Адже саме їх Центральна Рада вважала не тільки кроком до укладення справедливого демократичного миру між воюючими державами, а й певною міжнародною гарантією існування самостійної України. «Таким чином, майже вся Європа почала рахуватися з Українською Республікою як незалежною державою, — із задоволенням констатувала «Народна Воля» 3(16) січня 1918 р., — і ставитися з довір'ям до її Правительства».

Однак керівництво Бунду дотримувалося протилежної точки зору, твердячи, що спроби української делегації вийти з першої світової війни і самостійно підписати сепаратний договір є «поступкою розгаряченому націоналізму», означатиме «початок розриву між українською і неукраїнською демократією» і перетворить незалежність української республіки на фікцію. В запиті представників Бунду і меншовиків, поданому в Малу раду з цього приводу, зазначалося: «Нехай буде закликана до відповіді українська делегація, яка вела переговори не в інтересах демократії, бо світ один на один з німецьким імперіалізмом буде світом, який знищить Україну, який прикусить й зробить її рабою німецького імперіалізму»¹².

Як показали наступні події, бундівці багато в чому мали рацію. Самі німці визнавали, що не тільки традиційна любов до порядку змушувала їх вступити на територію України. «Не останньою з причин була у нас, а ще більше у наших австрійських союзників турбота про продовольче питання, — вказувалося з цього приводу на засіданні німецького рейхстагу в травні 1918 р. — Ми і наші союзники були вкрай заінтересовані якомога швидше одержати з України предмети харчування». І вони їх одержували згідно з підписаним між обома сторонами тимчасовим торговим договором¹³.

Логічним завершенням конфлікту між Бундом і Центральною Радою було рішення бюро Південного обласного комітету Бунду про вихід його представника з складу уряду. А. Золотарьов у листі до В. К. Винниченка, надісланому 12 січня 1918 р., писав, що проголошення УНР незалежною державою, її політика з питань взаємовідносин між Українською і Російською республіками посилюють принципові розбіжності керівництва партії з політикою Центральної Ради. Саме це й змусило бундівців відмовитися нести відповідальність за дії «уряду самостійної Української

республіки», а Золотарьова залишити посаду Генерального контролера і вийти зі складу Генерального Секретаріату¹⁴.

Відносини Центральної Ради, її партій з Бундом відтоді поступово погіршувалися. Мали місце випадки, коли з бундівцями перестали рахуватися. Так, їх кілька раз навіть забували своєчасно ознайомити з проектами законів. У зв'язку з цим наприкінці грудня 1917 р. бундівець І. Тьомкін заявив рішучий протест і відмовився брати участь в обговоренні різних документів¹⁵.

Але якими б не були причини виходу бундівців з Генерального Секретаріату і якими б глибокими не були їх незгоди з Центральною Радою, погляди лідерів Бунду на її політику принципово не змінилися, і вони не відмовлялися «тягти загальну колісницю української політики»¹⁶. Час від часу їм навіть доводилося нагадувати про свою роль у перетворенні Ради з органу «вузько національного в територіальний, державний»¹⁷, про їх допомогу, надану Україні в переговорах з Тимчасовим урядом влітку і восени 1917 р., при підготовці III Універсалу та інших діях, спрямованих на зміцнення нової влади.

Бунд підтримував кроки Центральної Ради в напрямку розвитку місцевого самоврядування національних меншостей, у тому числі євреїв. Для підвищення авторитету серед населення він прагнув, щоправда безуспішно, використовувати видане новою владою положення від 2 грудня 1917 р. про створення єврейських общин та вибори до них, участь у єврейській Національній раді, створеній у жовтні 1917 р. при Генеральному секретаріаті з національних справ, інших організаціях, в яких його представники певний час мали більшість місць¹⁸.

Звичайно, бундівці були вдячні новій владі за прийняття в січні 1918 р. закону про персонально-національну автономію. Головуючий тоді на засіданні Малої ради М. С. Грушевський висловив задоволення з приводу того, що в таких несприятливих умовах вдалося прийняти цей закон. «...І тим виконали свій обов'язок не тільки перед національностями, які населяють Україну, але і взагалі в справі вирішення національного питання, щоб виключити з інтересів державних інтереси національні і національну боротьбу,— продовжував він.— Я осмілюсь навіть сказати, що ми внесли певний вклад у світове розв'язання національного питання». Перший український президент порівняв обговорюваний документ з проголошеною в 1791 р. декларацією прав людини і громадянина Великої Французької революції¹⁹.

За цим законом, який став 8 главою Конституції УНР, прийнятої на засіданні Малої ради 28 квітня 1918 р., Центральна Рада надавала великоросам, полякам, євреям та представникам інших національних меншостей широкі права на території республіки. Зокрема, вони мали можливість об'єднуватися в організації, які представляли їх інтереси в державних і громадських установах краю. Обсяг їх діяльності визначався Установчими зборами кожної нації, які обирали Національну раду, наділену законодавчими функціями.

Цікаво, що під час попереднього обговорення закону, яке кілька разів бурхливо проходило в Малій раді, бундівці виступали проти розширення компетенції персонально-національної автономії, а також наполягали на її остаточному визначенні та офіційному визнанні Установчими зборами. Однак їм довелося погодитися з пропозиціями представників інших єврейських політичних партій. Заради прийняття такого важливого документа варто було йти на певні поступки. Крім того, вони розраховували

зайняти домінуюче місце в усіх органах, створюваних згідно з його положеннями. Проте й тут їх сподівання не виправдалися.

Майже одночасно з обнародуванням в Україні закону про національно-персональну автономію при Народному комісаріаті у справах національностей Радянської Росії було створено комісаріат з єврейських справ. В ньому працювали такі відділи: культурно-просвітній, міжнародний, по боротьбі з антисемітизмом, агітаційний, видавничий та ін. При місцевих органах влади працювали його підрозділи.

Але бундівські організації країни, в тому числі й України, негативно поставилися до створення цього комісаріату. Як правило, його заходи вони бойкотували, в установи на місцях забороняли посилати співробітників, які знали рідну мову. На сторінках газет постійно паплюжилася його діяльність. При цьому ініціатори подібних акцій керувалися постановою Всеросійської бундівської конференції, в якій комісаріат звинувачувався у виконанні невластивих йому функцій, у бюрократичному стилі діяльності, в нерозумінні національних питань, у протиставленні своїх заходів діям общин. Була різко відхилена пропозиція представника українського Бунду А. Альтера налагодити контакти з цією радянською організацією²⁰.

В той час Центральна Рада готувалася до Українських Установчих зборів, які мали відкритися в січні 1918 р. На них планувалося прийняти IV Універсал, яким проголосити Україну самостійною державою. Однак бурхливе життя внесло свої корективи. «Через безладдя і заколоти» вибори до Установчих зборів відбулися не у всіх округах, і тому скликати їх не вдалося. Обставини ж склалися так, що потрібно було негайно розв'язувати деякі важливі питання. «Народ давно вже бажає миру, а так звані «народні комісари» кличуть його на нову священну війну,— зазначав М. С. Грушевський.— Крім того, ці «народні комісари» надсилають на Україну своїх «красногвардейцев» для братогубної війни»²¹.

Тому Центральна Рада, «щоб мати змогу самій заключити мир і завести лад та спокій», вирішила, не чекаючи скликання Установчих зборів, провести засідання Малої ради, на якому виробити й оголосити IV Універсал. Це засідання почалося 9 січня з наради фракцій українських соціал-демократів і есерів, а потім продовжувалося за закритими дверима з участю представників партій національних меншостей аж до обнародування цього документа.

На відкритому засіданні Малої ради, яке проходило в ніч з 11 на 12 січня, при обговоренні тексту IV Універсалу проти проголошення незалежності України, її відокремлення від Росії виступив представник Бунду М. Лібер. Він заявив, що автори даного маніфесту, перебуваючи ніби в стані сп'яніння, намагаються будь-яким чином вберегти свій край від поширення більшовицького впливу, що в ситуації, яка склалася, було нереальним²². Крім того, підкреслював оратор, вони не враховували небезпеки перетворення республіки на економічний придаток Австро-Угорщини і Німеччини, на чому вже неодноразово наголошували бундівці. Останні пропонували, зокрема, й на цьому засіданні такий вихід з становища: розбудувувати Україну на основі консолідації її й російських демократичних сил для захисту спільних завоювань революції від внутрішніх та зовнішніх ворогів. До них відносили й більшовиків, які одноособово узурпували владу і не бажали її ні з ким ділити²³.

Учасники обговорення універсалу в Малій раді розраховували на його позитивну оцінку представниками партій національних меншостей, насамперед єврейських соціалістів. Адже напередодні було прийнято закон про

національно-персональну автономію, в розробці якого вони брали активну участь. Тому така відвертість М. Лібера справила гнітюче враження на присутніх. Його промова неодноразово переривалася вигуками обурення, і голові доводилося заспокоювати публіку. А коли він закінчив виступ, з гальорки навіть пролунав образливий вигук щодо його національної гідності²⁴. Фракція українських соціал-демократів одразу рішуче засудила це неподобство²⁵.

Не менш напруженою була й обстановка на засіданні Малої ради, коли черга дійшла до прийняття універсалу. За його схвалення висловився М. С. Грушевський, названий першим для поіменного голосування. Його підтримала решта членів українських фракцій. Водночас протилежних позицій дотримувалися російські меншовики і бундівці, а російські есери, поалей-ціоністи, об'єднані єврейські соціалісти утрималися. З представників партій національних меншостей лише польський соціаліст заявив про підтримку незалежної України²⁶.

Однак ця неприємна деталь не зіпсувала урочистого настрою і членам Малої ради, і всім тим, які зібралися на гальорці залу засідань. Голова Генерального Секретаріату і тепер уже Ради Народних Міністрів В. К. Винниченко, підводячи підсумки обговорення універсалу, заявив: «Я щиро бажаю, щоб цей Універсал був твердим фундаментом під нашим будинком соціалізму, якого — я певен — прагнуть всі фракції, які тут є. Я певен, що основи цього Універсалу приведуть нас до соціалістичної федерації республік усього світу»²⁷.

Офіційна точка зору Бунду щодо IV Універсалу була висловлена в спільній з меншовиками декларації, опублікованій у січні 1918 р. В ній зазначалося, що сепаратизм українських властей є результатом анархістських дій більшовицьких Рад і проголошення незалежності в такій обстановці не поліпшить становище народних мас, а навпаки, поставить їх під загрозу іноземного поневолення і не приведе до міжнародного визнання України як самостійної держави. В цьому документі також наголошувалося, що місцевій демократії не варто остаточно поривати зв'язки з російською демократією напередодні Установчих зборів, які мають проголосити країну федеративною республікою. Висловлювалася думка про те, що даний акт може негативно позначитися на забезпеченні прав національних меншостей, які можуть постраждати від примусової українізації. В цілому прийнятий документ оцінювався як трагічний епізод у житті обох братніх народів²⁸.

Подібна точка зору на універсал була висловлена і в передовій статті газети «Нова рада», органу українських соціалістів-федералістів. У ній, зокрема, зазначалося, що «оповіщення самостійності не мусило, а тільки могло бути», а «IV Універсал не був викликаний вимогами життя й не дає на них відповіді». Тому його поява — результат «певного настрою в політичних кругах і в цьому лежить перша причина його політичної помилковості й недоцільності». Другою названо розрив нитки федеративного розвитку, що є «опортуністичною уступкою тим самостійницьким течіям, яким ледве чи лежить на серці саме добро широких народних мас...» Що ж до «уклонів в більшовицький бік», то вони «можуть тільки збільшувати анархію й, значить, не творчість підсилювати, а руйнацію»²⁹.

Січневі події 1918 р. в Києві, де точилася запекла боротьба між військами Центральної Ради і збройними загонами, керованими більшовиками, а до міста підступали радянські війська, показали, кого підтримує Бунд у цей складний період. «Ми визнаємо Центральну Раду, народжену революцією, поразка якої буде смертельним ударом для революції.

Поразка Центральної Ради є смерть Українських Установчих зборів, початок страшної анархії, в якій піде на дно все, що створено революцією, — зазначалося у відозві Південного обласного комітету до єврейського народу «Будьте обережні». — За Центральну Раду — це значить і разом з демократією. Де панують більшовики, там немає вже і тіні свобод, завойованих революцією...»³⁰.

На початку лютого 1918 р. радянські війська вступили в Київ. Висловлювання їхнього командуючого лівого есера Муравйова про те, що він приніс з далекої півночі свободу на вістрі багнета, не сприяло підвищенню авторитету нової влади, яка протрималася у місті лише три тижні. Місцеве населення дізналося з її повідомлення про те, що представники Центральної Ради і Генерального Секретаріату, які «перекрасилися у «народних» комісарів, разом з ватагою гайдамаків та вільного козацтва втекли з міста, залишивши у справах сліди карної діяльності». Спеціальним циркуляром громадян було попереджено, що «віднині всі представники так званої Центральної Ради для громадян України повинні являтися лише карними злочинцями, яких потрібно негайно затримати й віддати під суд. Кожен, хто переховує цих злочинців, а тим більше той, що намагається визнавати за ними урядову владу, підлягає суворій карі як зрадник отчизни і революції»³¹.

Звичайно, такі дії Ради не могли викликати повагу до неї з боку бундівців. Вони втратили «лише віру в те, що Радянську владу по всій Росії можна повалити так легко, як це здавалося в перші дні після жовтневого перевороту»³². На загальних зборах їх київської організації з 780 присутніх пропозицію про визнання Радянської влади підтримали лише 11 при 7, які утрималися³³. На початку березня 1918 р. за умовами мирного договору, підписаного Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, з одного боку, і Українською Народною Республікою, — з другого, який розцінювався як «перший крок до тривогого і для всіх сторін почесного миру, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до повернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому»³⁴, в Київ ввійшли передові німецькі частини, а разом з ними українські війська. «Віднині німці вже не вороги нам, і ми кличемо всіх громадян Української Народної Республіки спокійно і довірливо стрічати військо, — зазначалося в прокламації української делегації, — і ставати разом з ними до оборони рідного краю від кацапських розлечених підкуплених банд!»³⁵.

У складі делегації, яка прибула їх зустрічати, був і представник Бунду М. Рафес, який, за його словами, сподівався запобігти помсті і розправі над міським населенням, а також зберегти Раду робітничих депутатів, профспілки й інші робітничі організації³⁶. Не можна стверджувати, що бундівці зустріли прибуття чужоземців на Україну як її визволення від більшовизму, але певну обережність щодо них виявляли. В Катеринославі, наприклад, їх представники разом з меншовиками закликали робітників не чинити німцям опору³⁷.

Тимчасовий Головний комітет цієї партії на Україні (він замінив Південний обласний) пережив тривожні хвилини, коли стало відомо, що поряд з його приміщенням була виявлена зброя, що могло призвести до репресій з боку німецьких властей. Місцевим організаціям Бунду було негайно надіслано циркуляр, яким для уникнення подібних непорозумінь їх зобов'язували ліквідувати всі запаси зброї, навіть якщо вона потрібна для організації самооборони від погромів³⁸. Такі дії пояснювалися намаганням

будь-якою ціною зберегти легальні умови існування і врятувати осередки партії.

Однак бундівські організації не уникнули репресій з боку німців, які були спрямовані проти всіх лівих політичних партій, починаючи з народних соціалістів. Уже в квітні 1918 р. було розігнано збори прихильників Бунду в Києві, потім заборонено з'їзд його місцевих організацій, заарештовано його делегатів на Українській профспілковій конференції³⁹. Через деякий час перестала виходити газета «Фольксцайтунг». І, нарешті, до в'язниці потрапив М. Г. Рафес, який обурювався цими переслідуваннями.

Непоодинокими були й випадки приниження національної та людської гідності євреїв. Так, на Київському залізничному вокзалі одразу після приходу німців було вивішено плакат з написом: «Остерігайтеся єврейських мінял». Євреїв-кравців з швейними машинками привезли в Михайлівський собор і наказали їм під загрозою смертної кари шити мундири гайдамакам. Заборонялося читати лекції і ставити спектаклі єврейською мовою, без достатніх підстав євреїв звільняли з роботи, їм не видавали картки для придбання харчів⁴⁰. Запити з приводу подібних фактів місцева влада ігнорувала, вважаючи їх безпідставними, породженими хворобливою нервозністю цієї частини населення України.

Не припинялися погроми. Початок 1918 р. ознаменувався страхіливо-кривавими ексцесами, які викликали занепокоєння навіть серед урядових осіб безчинствами гайдамаків. Лише після представлення керівниками єврейської общини Києва відповідного меморандуму з'явилися накази, заклики, підписані С. Петлюрою та іншими, до українських вояків з вимогами припинення безпорядків. Було видано навіть розпорядження про віддання до суду осіб, які дозволяють злочинні дії⁴¹. Але потрібного ефекту ці офіційні документи не дали.

Як же ставився Бунд до української влади в той час, коли німці окупували республіку? Він не пішов на розрив з Центральною Радою, а на початку березня 1918 р. заявив, що його представники займають у цьому органі місце крайньої лівої опозиції, бо їх партія після оголошення IV Універсалу «не може, звичайно, солідаризуватися з політикою української влади зараз, коли настали неминучі наслідки її попередніх кроків»⁴². Тому не змінилося ставлення Бунду до мирного договору з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією. На засіданні Малої ради його фракція проголосувала проти його ратифікації.

В березні 1918 р. бундівці брали активну участь у святкуванні першої річниці Центральної Ради. В промові М. Рафеса містилися пропозиції щодо зближення «соціал-демократичних сил, а потім і координації діяльності всієї демократії», але висловлювалася гірка образа за несприйняття позиції його партії щодо IV Універсалу, зарахування її до опозиції і переслідування. Він критикував й українських партнерів, які робили поступки Німеччині й Австро-Угорщині⁴³.

Ставлення бундівців до діяльності Центральної Ради в цей час було також висловлено на їх конференції, яка відбулася наприкінці березня — на початку квітня 1918 р. В концентрованому вигляді воно містилося у резолюції «Політичне становище на Україні і завдання соціал-демократії». В ній давалася оцінка діяльності Ради, «подальше існування якої зміцнює в умах народних мас ідею сурогатів замість істинно народного представництва через установи, побудовані на загальному виборчому праві...»⁴⁴. Підкреслювалося, що долю державної влади в краї повинні вирішувати майбутні Українські Установчі збори⁴⁵. Тут же зазначалося, що Україна не здо-

була суверенітету, який був проголошений IV Універсалом, і вона може перетворитися на «господарсько-опорний пункт для Австрії і Німеччини»⁴⁶.

В цьому документі досить скептично оцінювалися зусилля Центральної Ради щодо врегулювання відносин з Радянською Росією, територіальних суперечок з Польщею, вказувалося на посилення анексіоністських настроїв серед частини населення. Як і в попередніх заявах Бунду, в ньому висловлювалися пропозиції про відновлення зв'язків з усіма республіками революційної Росії, укладення загального демократичного миру.

Окремий розділ резолюції присвячений ставленню соціал-демократів до уряду. В ситуації, що склалася на Україні, рекомендувалося підтримувати тільки ту державну владу, яка «буде дійсно керуватися демократичною програмою в своїй внутрішній і зовнішній політиці»⁴⁷. Однак, враховуючи той факт, що в краї влада «неминуче повинна перейти до панівних класів», участь соціал-демократів у такому уряді скомпрометує їх класову позицію⁴⁸. В такому випадку «представники соціал-демократії усіх народів України, — підкреслювалося в документі, — не повинні брати участь в уряді і повинні повністю ліквідувати колишню політику, яка виходила зовсім з інших обставин і завдань революційної епохи, залишаючи собі цілком вільними руки щодо будь-якого уряду»⁴⁹.

Політика українських соціал-демократів вважалася войовничо націоналістичною, яка відповідала інтересам дрібної буржуазії. Висловлювалися думка, що їм потрібно «повернутися до здорової класової політики», і побажання, щоб національні соціал-демократичні партії, які працюють у краї, створили єдину організацію — інформаційне бюро — для керівництва «загальною боротьбою свідомого пролетаріату»⁵⁰. Проте протилежні позиції, яких дотримувалися можливі партнери при розв'язанні важливих питань соціально-економічного життя в регіоні, робили таке об'єднання нереальним.

Цікавим з точки зору ставлення Бунду до Центральної Ради був виступ М. Рафеса на останньому (хто міг подумати, що так трапиться) засіданні Малої ради 28 квітня 1918 р. У ньому оратор черговий раз нагадав про активну діяльність його фракції спільно з меншовиками, спрямовану на захист урядом інтересів трудящих, та труднощі, які доводилося долати на цьому тернистому шляху. «Фракції критикують діяльність уряду для того, щоб звернути її з хибного, на їхню думку, шляху, — підкреслив він, — а деякі кола, в тому числі, можливо, й німецьке командування, розуміють цю критику як ворожість неукраїнської демократії до української держави й на цьому ґрунтують свої замаху на суверенність цієї держави»⁵¹.

Однак закінчити свій виступ йому не вдалося. В зал засідань ввійшли німецькі солдати і заарештували кількох міністрів, а кожного присутнього на цьому засіданні ретельно обшукали, вилучаючи зброю, і відпустили додому. І хоч наступного дня в Центральній Раді проходила буденна робота: збори членів фракції українських есерів, йшла підготовка до чергового засідання, в цей же час у цирку відбувся з'їзд хліборобів України, на якому було оголошено про прихід до влади гетьмана Скоропадського. Центральна Рада припинила своє існування.

В травні 1918 р. бундівські організації України засудили цей переворот і закликали до скликання Установчих зборів, обраних на основі загального виборчого права, до встановлення федеративних зв'язків УНР з іншими частинами Російської демократичної республіки, до дотримання вимог персонально-національної автономії. Цю ж точку зору вони підтвердили у вересні на засіданні Київської міської думи. Їхній промовець охарактеризував

уряд, який прийшов до влади після розгону Центральної Ради, як владу поміщиків і капіталістів. Водночас він критикував політику більшовиків, які шляхом поширення демагогічних тверджень нацьковували селян і робітників проти представників існуючих класів⁵².

Таким чином, після Жовтневого збройного повстання в Петрограді Бунд визнав Центральну Раду законною державною владою на Україні, яка спиралася на підтримку більшості населення. Бундівці вітали національну політику нової адміністрації, її перші кроки, спрямовані на надання національним меншостям права самостійно вирішувати свої проблеми.

Разом з тим точка зору бундівців щодо окремих дій Центральної Ради, зокрема її переговорів з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією та підписання з ними мирного договору, врегулювання відносин з Росією і Польщею, проголошення незалежності України, істотно відрізнялася від офіційної. Вони попереджали про можливі негативні наслідки такої політики.

Проте критика Бундом діяльності Центральної Ради, якою б гострою вона не була, мала конструктивний характер навіть в останній період її існування. Адже не ставилося питання про недоцільність існування цього органу, а йшлося лише про вдосконалення його структур з урахуванням політичних умов того складного часу, що дало б можливість зміцнити позиції української влади як серед населення республіки, так і на міжнародній арені.

¹ Києвлянин.— 1917.— 27 окт.

² Там же.

³ 1917 год на Киевщине: Хроника событий.— К., 1928.— С. 317.

⁴ Російський центр зберігання та вивчення документів новітньої історії (далі — РЦЗВДНІ), ф. 445, оп. 1, спр. 36, арк. 87.

⁵ Рафес М. Очерки по истории «Бунда».— М., 1923.— С. 261.

⁶ Там же.— С. 442.

⁷ 1917 год на Киевщине.— С. 370.

⁸ Рафес М. Г. Два года революции на Украине: (Эволюция и раскол «Бунда»)— М., 1920.— С. 62.

⁹ Новая жизнь.— 1917.— 9(22) дек.

¹⁰ Там же.

¹¹ Рафес М. Г. Два года революции на Украине.— С. 68.

¹² Там же.

¹³ Киевская мысль.— 1918.— 25 апр. (8 мая).

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 41, оп. 1, спр. 8, арк. 14, 15.

¹⁵ 1917 год на Киевщине.— С. 408.

¹⁶ Рафес М. Г. Два года революции на Украине.— С. 69.

¹⁷ Киевская мысль.— 1918.— 9 марта.

¹⁸ Еврейский рабочий.— 1918.— 2 мая.

¹⁹ Еврейская мысль.— 1918.— 26 янв.

²⁰ Еврейский рабочий.— 1918.— 5 июня.

²¹ Народна воля.— 1918.— 13(26) січ.

²² Рафес М. Г. Два года революции на Украине.— С. 73.

²³ Наша борьба.— 1918.— 18 янв.

²⁴ Еврейская мысль.— 1918.— 26 янв.

²⁵ Известия ЦК сионистской организации в России.— 1918.— 14 янв.

²⁶ Києвлянин.— 1918.— 13 янв.

²⁷ Там же.

²⁸ Рафес М. Очерки по истории «Бунда».— С. 78.

²⁹ Нова рада.— 1918.— 13 січ.

³⁰ Рафес М. Г. Два года революции на Украине.— С. 78.

³¹ Нова рада.— 1918.— 4(17) лют.

³² Рафес М. Г. Два года революции на Украине.— С. 82.

³³ Там же.

³⁴ Нова рада.— 1918.— 9(22) лют.

³⁵ Там же.— 18 лют. (3 берез.).

³⁶ Еврейский рабочий.— 1918.— 2 мая.

³⁷ Борьба за Советы на Екатеринославщине.— Днепропетровск, 1927.— С. 275—276.

- ³⁸ Еврейский рабочий.— 1918.— 28 июня.
³⁹ Р а ф е с М. Накануне падения гетманщины: Из пережитого 1918 года.— К., 1919.— С. 78.
⁴⁰ Еврейская мысль.— 1918.— 1(14) апр.
⁴¹ Там же.
⁴² Р а ф е с М. Г. Два года революции на Украине.— С. 84.
⁴³ Киевская мысль.— 1918.— 22 марта.
⁴⁴ РЦЗВДНІ, ф. 271, оп. 2, спр. 32, арк. 695.
⁴⁵ Там же, арк. 696.
⁴⁶ Там же, арк. 687.
⁴⁷ Там же, арк. 695.
⁴⁸ Там же, арк. 693, 694.
⁴⁹ Там же, арк. 694.
⁵⁰ Там же, арк. 699, 699 зв.
⁵¹ Киевская мысль.— 1918.— 29 апр.
⁵² Р а ф е с М. Г. Два роки революції на Україні.— С. 102.

• • •

В. О. Романцов (Київ)

Деякі актуальні аспекти демографічної ситуації в Україні у 1945—1990 рр.

Прийняття Верховною Радою України Декларації про суверенітет 16 липня 1990 р. та проголошення незалежності 24 серпня 1991 р., всенародна підтримка цих актів на референдумі 1 грудня 1991 р. гостро поставили на порядок денний питання про втілення їх у життя. Україні необхідно при цьому виходити з реальної ситуації, що склалася в світі, особливо на просторі колишнього СРСР, з регіонами якого республіка пов'язана тісними економічними, політичними, культурними, етнічними та іншими зв'язками. Слід враховувати також наявність природних багатств, стан розвитку економіки, культури, інтелектуальний потенціал, чисельність населення, трудових ресурсів та інші фактори, які безпосередньо впливають на можливість формування і розвитку незалежної держави.

Одним з таких факторів є стан демографічної ситуації. Він уже дістав висвітлення у працях окремих учених¹. Однак дослідники розглядали його переважно на матеріалах України, не зіставляючи з іншими республіками СРСР. Та й хронологічний період обмежується 70-ми роками. Автор даної статті має на меті ширше розкрити деякі аспекти демографічної ситуації в Україні. Оскільки на неї значною мірою впливали тенденції, що відбувалися у довоєнний період, залучаються окремі дані за 20—30-ті роки.

Істотний вплив на демографічну ситуацію в Україні справили тяжкі наслідки німецько-фашистської навали. За роки другої світової і Великої Вітчизняної війни втрати населення Радянського Союзу становили 27 млн. чол., або 13, 9 % його довоєнної чисельності. Найбільше втратили республіки і області, територія яких була тимчасово окупована. Так, від рук загарбників загинуло не менш як 7 млн. синів і дочок України, тобто майже 17 % її населення. За роки війни з території республіки до фашистської Німеччини було примусово вивезено майже 2,4 млн. чол., з яких на Батьківщину повернулося 800 тис. На 1 липня 1946 р. в Україні проживали лише 32,1 млн. чол. (перед війною налічувалося 41,3 млн. чол.)².